

LEYLA YUSİF qızı NOVRUZOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

İSİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK ƏHATƏSİ HAQQINDA

İsimlərin leksik-semantik təsnifi dedikdə məna cəhətdən bir birinə yaxın olan isimlərin bir başlıq altında birləşərək məna qrupları əmələ gətirməsi nəzərdə tutulur. İsimləri leksik-semantik cəhətdən bir çox dilçilərimiz təsnif etmişdir. Məsələn, Yusif Seyidov, Muxtar Hüseynzadə, Qəzənfər Kazımov və başqaları həmin dilçilər sırasındadır. Bunlardan Yusif Seyidov isimlərin bu cəhətdən tam təsnif olunmasına ehtiyac olmadığını qeyd edir (4, s. 218). Bunun səbəbi isə dilimizdə ismin belə qruplarının qrammatik kateqoriyalarla zəif əlaqədar olmasını bildirir. Eyni zamanda o qeyd edir ki, elə dillər vardır ki, onlarda bu bölgüyə ehtiyac vardır. Məsələn, rus dili bu dillər sırasındadır.

İsimləri leksik-semantik cəhətdən təsnif edən dilçilərin təsnifatına diqqət yetirsək onların əksəriyyətində ortaq cəhət olaraq bu bölgüləri görürük: ümumi və xüsusi isimlər, konkret və mücərrəd

isimlər, tək və topla isimlər. M.Hüseynzadə isimləri mənə cəhətdən təsnif edərkən 14 qrupa bölmüşdür (2, s. 19). Y.Seyidov ümumi isimləri 15 mənə qrupuna, xüsusi isimləri isə 4 mənə qrupunda toplamışdır (4, s. 215). Q.Kazımov ümumi isimləri 12 mənə qrupunda, xüsusi isimləri isə 4 mənə qrupunda birləşdirmişdir (4, s. 43).

İsimlər 2 böyük qrupa bölünür: ümumi isimlər və xüsusi isimlər. Ümumi isimlərin mənə qruplarına görə bölgüsündə bizim təklifimiz belədir:

İnsanlar arasında qohumlu, yaxınlıq bildirən isimlər: ata, ana, nənə, baba, nəvə, xala, bibi, dayı,əmi və s. Məs.: **Nənə nəvəsinin** xumar gözlərinə, qımışan dodaqlarına, çatmaqaşlı bəyaz sifətinə fərəhlə baxdı. (İsmayıl Şıxlı); Neyləmək olar, ay **ata**, Allahın işidir, bizdə nə təqsir var. (İsmayıl Şıxlı); Ələddin həmişə **bacısından yeznəsinin** tufəngini alardı.(İsmayıl Şıxlı)

Heyvan adlarını bildirən isimlər: it, at, pişik, pələng, şir, tülkü, aslan, ayı, dovşan və s. Məs.: Qapı-bacalarda ləngiyən **mal-qaranın** mələşməsinə qulaq asar, Kürün bəri üzündəki **tülkülərin, çaqqalların** vaqqaltısını dinləyərdi. (İsmayıl Şıxlı); Sənin canın üçün ürəyimə damıb, gedən kimi **maral** vuracayıq, özüm ocaq çatıb kabab çəkəcəm.(İsmayıl Şıxlı); Əvvəllər bizim kəndin həndəvərində ağzı qatılı **canavarlar** dolaşardı.(İsmayıl Şıxlı)

Quş adlarını bildirən isimlər: sərçə, qaranquş, qarğa, göyərçin, turac və s. Məs.: Bağrımın başında sızlayan **bülbül**,

Deyir: çəkil yoldan , bu yoldan çəkil! (Əhməd Cavad)

Həşərat adlarını bildirənlər: cücü, ağcaqanad, milçək, çəyirtkə və s. Məs.: Göylükdən qalxan xırdaca **cücülər**,balaca **kəpənlər**, boz **pərvanələr** işığın başına dolanmağa başladılar(İsmayıl Şıxlı); Təklif səsə qoyulanda zalda elə sakitlik oldu ki, **milçək** uçsaydı səsi eşidilərdi (İsmayıl Şıxlı)

Bədən üzvlərinin adları: baş, göz, qas, ağız, burun, dodaq, əl, ayaq, boyun və s. Məs.: Kazım **gözünü** açıb yumunca, yuvarlanıb gumbultuyla düşdü. (İsmayıl Şıxlı); Uzaq yoldan gəldikləri üçün **sinələri** azacıq tərliyə və nəfəsləri **burunlarından** çıxan atların cilovlarından tutub azca gəzdirdilər. (İsmayıl Şıxlı)

Bitki adlarını bildirən isimlər. Bunlar da 3 qrupa bölünürlər:

- a) *Ağac adları:* küknar, çinar, şam,cökə, palıd və s.
- b) *Gül adları:*bənövşə, qızılgül, zənbaq, tülpan, çobanyastığı, nərgiz, lələ və s.
- c) *Digər bitkilərin adları:* kol, ot, çəmə, göyərti və s.

İdman növlərinin adları: şahmat, futbol, güləş, basketbol, voleybol,tennis və s. Məs.: **Şahmat** 64 açıq və tünd xanası olan taxta üzərində 16 ağ və 16 qara fiqurdan ibarət oyundur.

Peşə və sənətlə əlaqədar isimlər: həkim, mühəndis, dülgər, müəllim, aşpaz, rəssam, artist. Məs.: İmrana elə gəldi ki, Nərgiz **müəllimənin** dalğın gözlərində nə isə bir məhzunluq, məlulluq var. (İsmayıl Şıxlı); **Həkimlər** iki-üç dəfə xəstənin yanına gəlib onu müayinə etmişdilər. (İsmayıl Şıxlı)

Elm sahələrinə aid adlar və terminlər: ədəbiyyat, riyaziyyat, zoologiya, biologiya, morfologiya, sintaksis, teorem, coğrafiya və s.

Ev əşyalarının adları. Bu isimlər də 2 qrupa bölünür:

- a) *Elektronik ev əşyalarının adları:* televizor, soyuducu, sokçəkən, paltaryuyan və s.
- b) *Digər ev əşyalarının adları:*divan, stol, stul, şkaflar və s.

Təbiət hadisələrinin adları: ildırım, şimşək, yağış, qar, dolu, boran, tufan və s. Məs.:

Düşüb **qasırgaya, borana** könlüm,

Azmışam yolumu qəm meşəsində. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Qida, yemək və şirniyyat adları: qənd, düşbəre, bozbaş, xəngəl, tort, paxlava, şəkərbura, kətə, qoğal, badambura, halva, istiot,düz və s. Məs.: Uşaqlar gətirdikləri pencərdən anaları **dovğa** bişirər, kətə salardılar (İsmayıl Şıxlı); Evdə xurcunu açanda gördü ki, bir gözündə təndir və xamralı **çörəyi** , o biri gözündə isə **yağ, pendir**, hətta **qənd**, **çay** da var. (İsmayıl Şıxlı)

Kosmetik və qrim üçün lazım olan vasitələr: sürmə, ənik, kirşan, ətir və s.

Metal adlarını bildirən isimlər: qızıl, gümüş, kirşan, ətir və s. Məs.:

Məktubla bərabər neçə min dinar,

Qızıl da göndərir ona hökmdar. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Tikinti materiallarının adları: daş, sement, taxta, parket və s.

Kütləvi informasiya sahəsinə aid isimlər: televiziya, radio, telefon, jurnal, qəzet, kompüter və s. Məs.: Yazı masasının böyründə divardan asılmış **telefon** cingildədi. (İsmayıl Şıxlı); Kosaoğlu qapıya doğru qanrıldı və **radionu** söndürüb ağır- ağır ayağa qalxdı. (İsmayıl Şıxlı)

Rütbə və vəzifə bildirən isimlər: direktor, dekan, rektor, general, professor, alim, və s. Məs.: Ancaq rus ordusunda xidmət etmiş çox görkəmli, qabiliyyətli **generallarımız, komandirlərimiz** mövcud idi. (İsmayıl Şıxlı)

Məkan mənalı isimlər: kənd, qəsəbə, rayon, şəhər, ölkə, bağ, tarla, dağ, dərə və s. Məs.: O, **kəndə** gələndən sonra bir neçə qonaqlıqda olmuş, **kəndin** bəzi məclislərində iştirak etmişdir. (İsmayıl Şıxlı)

Zaman adlarını bildirən isimlər: gün, həftə, il, ay; həftənin günlərinin adları, ilin aylarının adları, fəsilərin adları və s. Məs.:

Nələr umdum mən bu **gündən**,

Neçə **ayım, ilim** qaldı. (Əhməd Cavad)

Su ilə əlaqədar olan məfhumların adları: okean, dəniz, göl, çay və s. Məs.: Dolama cığırda, dağın, döşünə nə qalxır, ağacların daldanasında gizlənir, **çaya** enir, **bulaq** üstünü kəsdirir, hər yerdə o qırmızı donlu qızı axtarırdı. (İsmayıl Şıxlı)

Mənəvi, mücərrəd və abstrakt məfhumların adları: xəyal, arzu, düşüncə, mələk, şeytan, məhəbbət, sevgi, fikir, yaxşılıq, pislik və s. Məs.: Bəy əfəndim, mən bir zaman xain idim, casus idim, şimdi olmuşam mərd, mən bir zaman **iblis** idim, şimdi olmuşam **mələk**, artıq mən xain deyiləm. (Cəfər Cabbarlı)

İctimai və başqa müxtəlif hadisələrin adlarını bildirən isimlər: vuruş, müharibə, qələbə, məğlubiyyət, mitinq, izdiham və s. Məs.: Qibleyi-ələm, müjdə verirəm əlahəzrət şahənşaha ki, bizim əsgərlərimizlə Xivə xanı arasında olan **müharibə** bizim **qalibiyyətimizlə** qurtarıbdır. (Cəfər Cabbarlı)

Keyfiyyət və əlamət bildirən isimlər: təmizlik, xəstəlik, istilik, soyuqluq, paklıq və s.

Neçə dərəcədir **istilik görən?**

Hava çox güman ki, soyuyub yenə,

Bir o dərəcəyə göz yetirsənə. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Nəqliyyat vasitələrinin adlarını bildirənlər: maşın, gəmi, qatar, təyyarə, avtobus və s. Məs.: Günün qulağı yaxmamış **gəmini** sallayıb girmədən nəri çıxardılar. (İsmayıl Şıxlı)

Meyvə və tərəvəz adlarını bildirən isimlər: alma, armud, banan, çiyələk, üzüm, xiyar, pomidor, moruq, kök, turp və s. Məs.: Ağalıq şənliyinin qızları Kürü üzüb o taya keçən, meşədən cır **alma, armud** yığar. (İsmayıl Şıxlı)

Geyim adlarını bildirən isimlər: köynək, əmək, şalvar, palto, papaq və s. Məs.:

Başında çal **papaq**, çiyində xurcun,

İldırım çaxırdı gözündə onun. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Atribut adlarını bildirən isimlər: bayraq, gerb və s.

Azadlıq – həyatın ən parlaq gözü,

Azadlıq - ən uca, ən şanlı **bayraq**. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Etnonimik isimlər: monqol, uyğur, talış, tat və s. Məs.: **Tat** ata mindi, tanrısını tanımadı. (Atalar sözləri)

Aksesuar adlarını bildirən isimlər: üzük, boyunbağı, bilərzik, sırğa və s. Məs.: Barmağında **üzük** gəzdirən bir qız, qabırğasında damğa gəzdirən bir öküz, mənəcə, birdir. (Cəfər Cabbarlı)

Pul vahidlərinin adları: dollar, manat, avro, rubl, dirhəm, lirə və s. Məs.: Əgər Rüstəm olmasa, Səriyyəni öldürürük, sonra iki nəfər şahid tutub hərəsinə üç **manat** verərik, gedib deyirlər ki, Səriyyə Rüstəm ilə gedib gəlməyib. (Cəfər Cabbarlı)

Təsərrüfatla bağlı isimlər: yaba, bel, balta, dırmıq, oraq və s. Məs.: **Balta** ağac kəsməzdi, sapı ağac olmasaydı. (Atalar sözləri)

Musiqi alətlərinin adları: piano, tar, skripka, tütək, kamança, qarmon, balaban və s. Məs.:

Necə də xoş gəlir bu anlar ona,

Sinəsi xəzinə ozanlar ona Babəkdən danışır,

Bamsıdan deyir, **zurna** haray çəkir, **tütək** inləyir. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Qiymətli daş-qaş adları: mirvari, zümrüd, yaqut, firuzə, almaz və s. Məs.: Əcəbə, dərbarda bu qədər ətrafa şəfəq salan **zümrüdlər**, çıraqlar kimi yanan **mirvaridlər, almazlar, yaqutlar**, bu qədər cavahirətpürqiymət hamısı sənə deyilmi ki, sən özünü səadətdən mərhum hesab edirsən?! (Cəfər Cabbarlı)

Xəstəlik adlarını bildirən isimlər: zökəm, grip, vərəm, qızılca, suçiçəyi və s.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1980, 509 s.

2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279 s.

3. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2010, 399s.

4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 367 s.

Leyla Yusif qızı Novruzova

İsimlərin leksik-semantik əhatəsi haqqında

Xülasə

İsim əsas nitq hissələrindən biridir. O, lüğət tərkibinin zənginliyinə görə digər nitq hissələrindən seçilir. İsimlər bütün canlı və cansız varlıqların adlarını bildirir. Bütün isimlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri eyni deyildir. İsim zəngin məna qruplarına sahibdir. Bu məna qruplarını Azərbaycan dilçiləri və bir çox dünya dilçiləri təsnif etmişlər.

Açar sözlər: isim, məna, ümumi isim, xüsusi isim, leksik-semantik qruplar.

Лейла Юсиф кызы Новрузова

О лексико-семантическом объеме существительных

Резюме

Существительное – одна из основных частей речи. Он отличается от других частей речи богатым словарным запасом. Существительные обозначают имена всех живых и неживых существ. Лексические и семантические особенности всех существительных не совпадают. Существительное имеет богатое значение. Эти группы значений были классифицированы азербайджанскими лингвистами и многими мировыми лингвистами.

Ключевые слова: существительное, особые существительное, общие существительное, лексико-семантические группы, имея в виду.

Leyla Yusif gizi Novruzova

About the lexical-semantic survey of nouns

Summary

The noun is one of the main parts of speech. Noun differs from other parts of speech due to the richness of its vocabulary. They represent the names all living and non-living beings. The lexical and semantic features of all nouns are not the same. Names have rich groups of meanings. Lexical-semantic classification of nouns classified by Azerbaijani linguistics and many world linguistics.

Keywords: noun, common nouns, special nouns, lexical- semantic groups, meaning.